

אתר דעת - מכללת הרצוג

ד"ר יהודה פרידלנדר

מוטיב הבית והמשפחה בספרות העברית החדשה

הספרות העברית החדשה לתקופותיה, לארמיה, לסוגיה ולרבדיה שזורה במוטיב הבית והמשפחה בשתי הזמנן ובערב החלל. אם נתבונן בו, במוטיב זה, נגלה בו ארבע פנים: א. סמכות האב ומעמדו; ב. סמכות האשה ומעמדה; ג. אורחות חיים וחינוך; ד. השכלה. אין בכך משום הפרזה אם אומר כי מוטיב הבית והמשפחה מהווה ארכי-מוטיב בספרותנו מן המאה השמונה עשרה ועד למחציתה השנייה של המאה העשרים, וסקירתו על תנודותיו והתפתחויותיו יש בה כדי ללמדנו על תשתיתה של ספרות זו, מסדה, אגפיה וטפחותיה. אין בדעתי, כמובן, למנות כרוכל אותן יצירות שבהן תוארה המשפחה מארבע פניה, מלאכה שיגיי עתה מרובה ושכרה מועט, אלא בדעתי הפעם. לרמז רמיזות ולהציג ביע על קווי יסוד שיש בהם כדי התוויית דרך לחקר מקיף ומעמיק יותר בהזדמנות ראויה.

ולפני שאכנס לגופו של דיון ארשה לעצמי הערת-מבוא נוספת. קודמי בדיון הרחיבו את הדיבור על מוטיב הבית והמשפחה איש איש בתחומו, ונשאלת איפוא השאלה: במה נבדל דיון ספרותי במוטיב זה מדיון היסטורי ופילוסופי? ייאמר מראש, איני מתכוון לצמצם עצמי בתחום הדיון האסתטי גרידא, ואיני מתכוון להוות מעין בר-מצרא לקודמי, כשעיקר מטרתי הדיון האידאי. אולם קיים הבדל מהותי בין העיסוק ההיסטורי והפילוסופי במוטיב הבית והמשפחה, לבין העיסוק הספרותי, ובמקום שאתה מוצא חסרונם של הראשונים אתה מוצא יתרונם של האחרון. הספרות מטבעה היא בבחינת היענות בלתי שיטתית לאתגריה של המציאות, ואין היא מוכנה לגדור עצמה בכבלים של מתודה אפריורית. ההתייחדות המסורה עם הטקסט הספרותי מביאה אותנו לחישוב נקודת-המפגש בין היסוד הסובייקטיבי של האומן המעצב לבין היסוד האובייקטיבי של המציאות המעוצבת. לפנינו מערכת סט-

ד"ר י' פרידלנדר - אתר דעת - מכללת הרצוג

רוקטוראלית בה פועלים מרכיבים בעלי תכונות חדשות, מרכיבים שעצם הצטרפותם למערכת העניקה להם תכונות חדשות. היצירה הספרותית היא בבחינת בריכה משקפת ומשתקפת, כלשונו של ביאליק, ועל המתבונן בה מוטלת החובה להכיר את המערכת הפועלת ממנה ובה, ולא לכפות עליה מערכת כלשהיא המוכנה ומזומנה אתו מראש.

בבואנו איפוא לסקור את התפתחות מוטיב הבית והמשפחה בספרות העברית החדשה משלהי המאה השמונה-עשרה ואילך, נשתדל לחדור למהויות היסודיות של ספרות זו, כשהמשפחה היהודית מהווה לה נקודת-מוצא ותחנת-יעד. דרכי עיצובה של המשפחה היהודית יש בהם כדי ללמדנו על המארג האידאי והאסתטי של ספרותנו.

מן הדין היה להפריד את הדיון בשירה מן הדיון בסיפורת ובמחזה, שכן כל זאנר קובע כללי התייחסות משלו, אולם בהרצאה קצרה זו אאלץ לגעת אך ורק באותן הנחות-יסוד המשותפות ליצירה בכללה על סוגיה השונים.

הכלל יודעים כי ספרותנו החדשה צמחה והתפתחה בעולם עויין מבית ומחוץ, ומראשיתה היתה נתונה במאבק. חוקרים רבים הרבו להבליט את המגמה האנטי-מקראית בשירה העברית, ביצירות "מיכ"ל, יל"ג ואחרים כיצא בהם, אולם תשומת-לב מעטה הוקדשה ליסוד האנטי-חז"לי בספרות העברית החדשה. ההתיקוממות נגד המקרא לא נגד המקרא היתה, אלא נגד התפיסה של חז"ל. זאת המקרא שלאורה נתחנכו בני-ישראל. בהתקוממות נגד תפיסת חז"ל את המקרא בא לידי ביטוי העימות החריף שבין עולם האמונות והדעות של חז"ל לבין ההומאניזם האירופי של תנועת ה"השכלה", תנועת הרומאנטיקה, הסוציאליזם וכיצא באלה. רוח של נאיביות נשבה במפרשיהם של סופרינו, שהאמינו כי תיתכן מזיגה רוחנית-תרבותית בין מסורת ישראל וחכמת העמים. לאמיתו של דבר חדר ההומאניזם האירופי לקהילה היהודית בצורה מעוותת ומעומעמת ובהתנגשו במסורת חז"ל יצר תמונת-כלאיים פרובלימאטית ביותר. התמודדות זו הביאה הן לעוות דמותו של ההומאניזם האירופי והן לעוות דמותה של השקפת חז"ל לרבדיה. להלן אביא דוגמאות מייצגות אחדות המוכיחות את קיומה של תמונת-כלאיים זו בעיצוב דמות הבית והמשפחה היהודית בספרותנו.

אתר דעת - מכללת הרצון

התמודדות זו בדין שתשפיע על תמורה בתפיסת מעמדו וסמכותו של אבי המשפחה, עקרת הבית, אורח החיים בבית והאווירה התרבותית-רוחנית בו. פניה של ההתמודדות נשקפות בתמורות שחלו בחברה האירופית במאות ה"ח עד המאה העשרים, וככל שנתרופפה תפיסת ההומאניזם כן העמיק המשבר בקהילה היהודית, כיוון שחומות חז"ל נופצו הרבה קודם לכן, וככל שנתערערו חומות ההומאניזם האירופי כן נתלשה המשפחה היהודית ונעקרה ממקורה. הייאוש המכרסם לא אחר לבוא. התקופה בת כמאתיים שנה היא דינאמית ביותר, ומן הראוי לבדוק את מוטיב הבית והמשפחה בספרותנו שלבים שלבים, כשכל שלב קובע סימני ייחוד לעצמו, וסימני שיתוף לזולתו.

בשלב הראשון, בשלהי המאה השמונה-עשרה ובמחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה נמצאת ההתמודדות הנזכרת לעיל בצעדיה הראשונים והיא מחלחלת בין השיטין. ר' נפתלי הירץ ויזל (1725—1805) לא ירד לסוף המהפכנות שבדבריו כשבא להציע ברבים את "תורת האדם" שלו, ולעצב על פיה את הדמויות ב"שירי תפארת". ויזל ניתק ניתוק גמור את מצוות ה' ואת עולם החכמה האנושית שהיא לו חכמה ש"בכח האדם ללמדם באמצעות החרושים והשכל, מבלי שיצטרך אליהן ענין אלהי להשיגם".¹ כוונתו של ויזל היתה ברורה לו עצמו, והלה לא העריך אל נכון את התגובה של הקורא למקרא משפטים אמביוולנטיים אלו. הוא הדין בתיאור בית הוריו של משה ב"שירי תפארת". משה מבקש מאומנתו המצרית:

מיד אומנתו רק זאת ישאל פיהו:
 "אלך אל מינקתי בית איש הדעת".
 שם ישמע צרת האסירים בכשר,
 ילמוד יראת שדי ומעגלי ישר,
 גם מתוך כליותיו חכמה נובעת.²

המלים "דעת" ו"חכמה" היו טעונות משמעות חדשה ב"דברי שלום ואמת" לויזל, ואין תימה שיצא עליו הקצף. "איש הדעת" ביצירת ויזל הוא המשכיל היודע להבחין בין תורת האדם לתורת אלהים,

1 "דברי שלום ואמת", 1782, פרק א.

2 "שירי תפארת", 1789, פתיחה לשיר השלישי, בית רביעי.

ד"ר י' פרידלנאטער דעת - מכללת הרצוג

בין היהודי בינו לבין קונו, לבין האדם בינו לבין חברתו מבית ומחוץ. ויזל בתמימותו הסתמך על ידידו משה מנדלסון ועובדה זו עוד הגדילה את הקצף עליו. גדולי ישראל חששו מאוד מפתחת אשנב להשכלה, והם היטיבו להבין מויזל כי השכלה אין פירושה רכישת ידע **כמותי**, אלא יש בה כדי שינוי תפיסת עולם. רכישת שפה אינה רכישת כלי, אלא יש בה כדי חדירה לתרבות, ועימות עם אורחות חיים חדשים. בין המתנגדים לויזל בלט בחריפותו ר' טעביל מליסא, שבדרשתו משנת תקמ"ב כינה את ויזל: "איש חף ומרע איש עני בדעת הדיוט שבהדיוטים", "נוכל", "שוטה רשע וגס רוח", "המתועב" ועוד כהנה וכהנה. אין גם להתעלם מהתנגדותם של הגר"א ובעל "הנודע ביהודה". ויזל בתמימותו גלגל בערכים, ודן באורח מופשט בסוגיית ההשכלה, ואילו גדולי ישראל קיימו "פוק חזי מאי עמא דבר", והיה יסוד לחששם כי קריאתו של ויזל תהיה בבחינת "פוטר מים ראשית מדון". לכאורה יש לתמוה על תמימותו של ויזל, שלא הבין כי "כתב הסובלנות" של יוסף השני היה בבחינת מלכודת מתוחכמת לנערי ישראל, אולם מסתבר כי ויזל קרא ב"כתב הסובלנות" מהרהורי לבו, ושאילותיו לסניתיזה בין הומאניזם אירופי למוסר היהדות סמאו את עיניו. ויזל תיאר את בנות יתרו כמשכילות הנרדפות על ידי אנשי המון, עד להופעתו של משה המשכיל המושיען... ההשכלה היא ערך עליון, היא "בת השמים" והיא מהווה אבן-בוחן למעלותיה של האשה. כשמשה רבינו נפגש עם בנות יתרו והושיען בשעה שניסו לדלות מים מן הבאר, אמר להן: "ידעתי רעיותי כי משכילות אתנה / על כן חבר פושעים יום יום אתכן עשקו".³ ויזל מתאר את דמותה של מרים כמינקת האידיאלית ביותר למשה, מתארה כמשכילה. קודם לכן, בפתיחת השיר, אומר פרעה למיילדות, בקוראו אותן לשמוע גזירתו: "צר לי כי נולדתן מבזוי עם כאלה / ... ובנותיכן מה טובות אך משכילות הנה".⁴ פרעה אומר: אמנם, אתן המיילדות נולדתן לעם בזוי, העם היהודי, אבל יש לכן יתרון אחד: אתן משכילות. כשבת פרעה מחפשת מינקת, היא מעדיפה מינקת משכלת. ניתנת האמת להיאמר: יש בהערכה זו של ההשכלה משום נאיביות. ויזל לא ידע עד כמה

3 שם, דף לא.

4 שם, שיר ראשון, דף ז.

אתר דעת - מכללת הרצוג

מוטיב הבית והמשפחה בספרות העברית החדשה

מסוגלים דבריו להיות פתיחתא לשינוי ערכים טוטאלי. ויזל לא ידע עד כמה יש בהשכלתו התמימה משום הווייה חדשה של היהודי. הוא הדין בניסוחיו הבלתי זהירים ב"דברי שלום ואמת", כשמצטט הוא מאמר חז"ל מויקרא רבא, פרק א, טו: "כל תלמיד חכם שאין בו דעת, נבילה טובה הימנו", הוא מסביר את המלה דעת בכוונה תחילה במשמעות של לימודי תורת האדם — השכלה כמותית: שפות, היסטוריה, מתמאטיקה וכיוצא בזה.

עלינו ליתן את הדעת שבהכוונה זו אל ההשכלה, יש משום פתיחת פתח למאבק בין התפיסה ההומאניסטית הגורסת חירות האדם בבחירת בת זוגו לבין התפיסה היהודית הדטרמיניסטית המובאת בחז"ל, לפיה זיווגו של האדם מן השמים.

במדרש 'בראשית ברא' פרשת ויצא פרשת סח נאמר: "אין זיווגו של איש אלא מן הקב"ה. יש והוא הולך אצל זיווגו ויש שזיווגו בא אצלו". ואם נוסיף לכך מובאה ידועה ממסכת סוטה (ב ע"א): "ארבעים יום קודם יצירת הוולד, בת קול יוצאת ואומרת: בת פלוני לפלוני". לאמור: הקב"ה מזווג זיווגים והפרט כפוף לגזירה קבועה מראש.

בשעה שמתעוררת המחאה בקהילה היהודית נגד הדטרמיניזם בבחירת האשה לאור מה שנראה כחירות בעולם ההשכלה האי-רופית, דין הוא שהדברים יביאו לערעור טוטאלי, בשלבים, של מיבנה הבית, מעמד האב, האם וסמכותם. ניתנת האמת להיאמר, שבשלהי המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט אין עדיין המאבק חריף למדי. בשנת 1812 נתפרסם מחזהו של שלום הכהן "עמל ותרצה". במחזה זה הנושא המרכזי הוא המאבק על כיבוש האשה. האוטוריטה של האב ושל האם אינן יותר בעלות-משקל. במאבק משתתפים עמל, צעיר עני שאיננו מייצג את בית הוריו, ותרצה בת יושר, הכופה בסופו של דבר את הוריה, בעיקר את אמה, להסכים לשידוך עם עמל.

הרובד הפנימי של המחזה הוא אמנם רובד סוציאלי, שכן המאבק הוא בין עשירים לעניים, אבל חייבים אנו להדגיש שנקודת-המוצא לביסוס משפחתם של עמל ותרצה היא נקודת-מוצא מוסרית אוטונומית ואין בה צו יהודי דתי כלשהו. מעניין הדבר שאין במחזה זה משנת 1812 כל רמז בן בנו של רמז, לקיומה של איזו מסגרת יהודית המכתיבה כללים מסויימים בבניין הבית והמשפחה. אולם, המחזה איננו ממריד ביותר כיוון שהמסגרת הכללית

אתר דעת - מכללת הרצוג

ד"ר י' פרידלנדר

המופשטת, מעניקה אופי כללי מאוד ואיננה נוגעת בנקודות המפתח במישורין.

שונים פני הדברים במאה הי"ט. כאן אנו מוצאים דוגמאות אחדות המוכיחות את קיומו של רצון מודע להביא לידי רדוקציה אד-אבסורדום את תפיסת חז"ל את המשפחה ואת הדוגמה האישית שהז"ל הוכיחו בהתנהגותם היומיומית. ואביא כאן דוגמאות אחדות, ללא סדר משמעותי.

אנו מכירים מחזה, שנכתב במחצית הראשונה של המאה הי"ט בקדי שמואל מולדר (1789—1862), שישב באמשטרדאם. שם המחזה: ברוריה בת רבי חנינא בן תרדיון. גרעינו של המחזה ידוע והוא הסיפור על רבי מאיר וברוריה, הנרמז במסכת עבודה זרה (יח ע"ב). רש"י שם מזכיר אותו לפרטיו. במקומות אחרים אין הסיפור מוזכר. נראה שהמקור אבד. בגמרא שם מוזכר "מעשה דברוריה", ואומר רש"י שם (ד"ה "ואיכא דאמרי"): "שפעם אחת לגלגה על שאמרו חכמים (קידושין, פ ע"ב) נשים דעתן קלות הן עליה ואמר לה חייך סופך להודות לדבריהם].] וציווה לאחד מתלמידיו לנסותה לדבר עבירה והפציר בה ימים רבים עד שנתרצתה].] וכשנודע לה חנקה עצמה וערק רבי מאיר מחמת כיסופא". הוויכוח שנתגלה בין רבי מאיר לבין ברוריה הוא ויכוח הקשור באוטוריטה של הבעל לעומת האוטוריטה של האשה. ברוריה סירבה לקבל את האוטוריטה הגבוהה הימנה, של בעלה.

רבי מאיר הרחיק לכת עד כדי כך שפיתה את תלמידו לנסות את אשתו לדבר עבירה, ובלבד שתוכח צדקתו. מולדר ניצל למטרותיו סיפור פיקאנטי זה וכתב מחזה הפותח בוויכוח הסוער בין רבי מאיר לבין ברוריה, דרך נסיונות השידול והפיתוי של התלמיד, עד לנסיון עצמו ועד לסיום הטראגי, בו מאבדת ברוריה את עצמה לדעת לכשנודעה לה המזימה המתוכננת היטב מראש.

רבי מאיר היה מוכן להקריב כל קרבן, ואפילו את אשתו ובלבד שינצח במאבק האידיאלי. אין תימה איפוא שסיפור זה יהווה גרעין למחזה מגמתי מיליטנטי במאה הי"ט, בנסיון לשנות את המציאות החברתית הקיימת.

דומה שזו תופעה סימפטומאטית, שהמשורר שמואל מולדר מוצא לנכון ליצור מחזה בו האהבה והאהדה נתונה לאשה ולא לגבר. ברוריה מעוצבת בדמותה של האשה החדשה, שוות זכויות, שוות מעמד, איננה מוכנה לקבל את הגזירה: "אין אשה אלא ליופי ;

אתר דעת - מכללת הרצוג

מוטיב הבית והמשפחה בספרות העברית החדשה

אין אשה אלא לבנים".⁸ המאבק האנטי-חז"לי בא לעצב את האשה בדמותה ובצלמה של האשה האירופית המודרנית, ולבטל את ההירארכיה שהיתה קיימת בקהילה היהודית כשהיתה חלוקה מוגדרת של תפקידים. לא ניכנס לפרטים, אולם עצם ההיזדקקות לנושא אומרת דרשני והיא פותחת פתח לשלבים נוספים במרוצת המאה היי"ט ולאחר מכן אף במאה ה-20.

עירעור האוטוריטה של הבעל על בסיס עירעור האוטוריטה של חז"ל, בא לידי ביטוי בתחום נוסף. ההירארכיה הקיימת בגמרא מבחינה בין נשים בדרגות ייחוס שונות. במסכת פסחים (מט ע"ב) שנינו לאמור: "תנו רבנן לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא בת תלמיד חכם". לא מצא בת תלמיד חכם ישא בת גדולי הדור. לא מצא בת גדולי הדור ישא בת ראשי כנסיות. לא מצא בת ראשי כנסיות ישא בת גבאי צדקה. לא מצא בת גבאי צדקה ישא בת מלמדי תינוקות. ולא ישא בת עמי הארץ. מפני שהן שקץ ונשותיהן שרץ ועל בנותיהן הוא אומר: [אור שוכב עם כל בהמה]. משפט זה מבליט בחריפות רבה דרגות עדיפות של האשה בהשתייכותה החברתית.

ניצני המאבק הסוציאלי להטבת התנאים של המעמד הנמוך מבחינה כלכלית, והנסיון לערער את השלטון הבורגני, כביכול, של ההלכה, היו להם השלכות ישירות לשינוי תדמיתה של האשה, שמוצאה ממשפחת עמי הארץ. ומכאן הקשר בין מוטיב הבית והמשפחה בספרות העברית החדשה לבין המוטיב הסוציאלי לשינוי ערכים חברתי ברוח הסוציאליזם האירופי. וכל מי שידקוק את הספרות העברית החדשה במאה היי"ט ימצא שני מוטיבים אלה קשורים ואחוזים זה בזה קשר אמיץ.

מכאן, שעיקר המאבק בתוך הבית קשור בנושא השני: השידוך, לאור הנחיות חז"ל, מכאן, מול הנסיונות להתקשרות על פי המקובל בחברה האירופית. הבן רוצה לבחור לו את יעודתו, ההורים מבקשים לכפות עליו שידוך, ומוטיב המאבק בעקבות השידוך עובר כחוט השני לאורכה של ספרותנו.

אין צריך למנות כרוכל את היצירות הידועות "אבות ובנים" למנדלי "חטאות נעורים" ללילינבלום, סיפורי ברדיצ'בסקי, שלא לדבר על "סיפור פשוט" לעגנון. הדברים ידועים. אחת התמונות

אתר דעת - מכללת הרצוג

ד"ר י' פרידלנדר

הקיצוניות, המתארות את המאבק החריף מצויה בסיפור "מחניים" לברדיצ'בסקי. מיכאל המצוי בניכר חולם על שיבתו לעיירה כשהוא נוסע בכרכרה, כש"שיקצה" לימינו. מיכאל מאוהב בהדוויג הגויה, והוא מוכן להפגין את מרדו בבית אבא ברצונו לשאתה: "במלח-מותנו את הקנאים בארץ מולדתו כבר חשב לשאת אשה נוצרית, כדי להכעיס אותם; [...] עלה על לבו הרעיון להתקשר בבת-אל נכר, שנולדה לא בקידושין, לשעשוע-רוח. אדרבה, יפסיק את כל החבלים בפעם אחת ויהיה בן-חורין גמור".

הספרות העברית החדשה, מן המחצית השנייה של המאה הי"ט ואילך, יצירותיהם של יל"ג, פרץ סמולנסקי, מאפו, לילינבלום ואחרים — הורתן ולידתן בנסיון לעצב בית חדש, משפחה חדשה. אין זה מקרה שיל"ג מעצב את דמותה של בת שוע כיפיפיה, החפצה בפאבי המשכיל לעומת בעלה המכוער המתואר כדמות בזויה. בת שוע מתוארת כקרבן למציאות יהודית מעורעת, לא רק מבחינה כלכלית אלא מבחינת אורח חיי המשפחה. המסורת היהודית מתוארת כמי שאינה מתירה לפרט לעצב את אורח חייו בכל דרך שהיא, לא רק ב'קוצו של יו"ד' ליל"ג, אלא בעיקר בעיט צבוע של מאפו, 'התנועה בדרכי החיים' לסמולנסקי, ועוד.

בדברנו על מוטיב הבית והמשפחה, יש לבדוק תמורות החלות מדי פעם ביחס לנושא הנדון. ספרותנו מצויה במאבק בין הגישה המתירנית, יחסית, של ספרות העמים, לבין החינוך היהודי, הגורס התאפקות, צניעות בדיבור, הקפדה על קרי וכתוב של מלים מסוימות בתנ"ך. החינוך היהודי גרס "כל כבודה בת מלך פנימה", התלכדות שיש בה משום ביטוי לעדינות יחסיהם של בני-הבית. ספרותנו באה לבטל את התנועה מן החוץ פנימה, והציעה את הדרך מן הבית החוצה. המעבר מן הפנים אל החוץ, מן הבית אל החברה, גרר עמו תמורה בעיצוב מוטיב המשפחה בספרותנו.

תמורה זו נותנת אותותיה גם בזיקת ההשכלה לתנ"ך. הפנייה אל מגילת רות, למשל, איננה כפנייתו של יהודי אל מגילה שחובה לקרוא אותה בחג השבועות, על מנת להסמך לידתו של דוד המלך למתן תורה, אלא מגילת רות מעניינת את המשכיל בעיירה, כיוון שבמגילה הזאת מתוארת רות המגיעה אל בועז בגורן, בלילה,

אתר דעת - מכללת הרצוג

מוטיב הבית והמשפחה בספרות העברית החדשה

והיא שוכבת למרגלותיו. השידוך שם נראה כטבעי יותר, שכן שדכן אינו מצוי במגילת רות.

קריאה מחודשת זו במגילת רות מסמנת שינוי גישה. זוהי שיבה מאוחרת אל המקרא, שהיא בבחינת שיבה אל המקרא אך נגד תפיסת חז"ל את המקרא. כיוצא במגילת רות, שיר-השירים, נביאים ראשונים ואחרונים. ספרותנו רוויה פנייה אל המקורות. אולם פניית הסופרים אל המקורות היא סלקטיבית, הן במאה הי"ט, הן במאה ה-20, והגישה הליבראלית אסתטית תפסה את מקומה של הגישה הדתית.

המשוררת אנדה פינקלפלד עמיר, למשל, כתבה שיר "יעל וסיסרא". היא מתארת את יעל הרוצחת את סיסרא דווקא מרוב אהבה, כדי שסיסרא לא ילך אל אשה אחרת. והנה הכל חושבים ששיר זה הוא שיר מודרני שבמרכזו הסקס, אך אין הדבר כך. בשירת דבורה (שופטים ה, כז) כתוב במפורש על סיסרא: "בין רגליה כרע נפל שכב בין רגליה כרע נפל", וגו', והגמרא אומרת (יבמות, קג ע"א): אמר רבי יוחנן: "שבע בעילות בעל אותו רשע באותו היום, שנאמר בין רגליה כרע נפל שכב בין רגליה כרע נפל באשר כרע שם נפל שדוד". רבי יוחנן מסתמך על החזרה על הפעלים כרע נפל שכב שבע פעמים בפסוק. מדרש זה המנותק ממקורו מקבל משמעות שונה בתכלית.

המשכילים שבים אל המקורות כדי לנגח אותם על דרך המונטאז'. אם אנחנו קוראים את הברייתא במסכת פסחים שהבאנו בראשית דברינו: "לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וכו' וכו'" — הרי אנו עוקרים את הטקסט הזה ממקורו, מן הקונטקסט שלו. כל ציטאטה שאתה עוקר מן הקונטקסט שלה היא בגדר סילוף. המשכיל, שמראש רצה להרוס את מחשבת חז"ל כדי להכניס הומאניזם אירופי לתוך הספרות העברית החדשה, נקט בשיטה מחוכמת של שיבה אל המקורות. הוא חיפש לו מובאות מדברי חז"ל, על מנת להצדיק, כביכול, את טענתו על האבסורד שבתפיסת חז"ל את הבית והמשפחה; ולתת למאבק הזה גיבוי לגיטימי. לא אוכל במסגרת מצומצמת זו להוכיח זאת בפרטות, אך מי שידוק ציטאטות אלו במקורן, יבין כי בדרך זו של ליקוט פירוורים מתוך חז"ל אפשר ליצור את התמונה המסולפת ביותר על הבית, ולעוות את דמות המשפחה בתפיסת חז"ל.

לא אוכל לסיים את המירוץ הקצר שלי מבלי להצביע על שתי

אתר דעת - מכללת הרצוג

ד"ר י' פרידלנדר

נקודות ביצירות פרץ ועגנון ובספרות דורנו, ולמצוא את הקשר בין ארבע החטיבות ובכך לסיים. אין זה מקרה שכתבי עגנון כולם מ"והיה העקוב למישור" יצירתו הראשונה, ועד לרומן "שירה", — ממוקדים במוטיב הבית והמשפחה, אוטוריטה של האב, ארוס, השכלה בבית. ואם נתבונן ברומן האחרון "שירה" נראה בהת-פרורות האוטוריטה של האב. מנפרד הרבסט מתפורר בגלל שינוי בתפיסת הארוס, כשחודרת האחות שירה החופשית אל ביתו והורסת את היחסים בין הנרייטה לבין מנפרד. ההשכלה בבית היא השכלה רדודה, מאחר שקבורת המתים בביזנטיון איננה השכלה בחינת "בילדונג", היכולה ליצור אורח חיים בבית, וכשם שהשכלת האב איננה תורמת ליצירת המשפחה השלימה, כך גם השכלת הבת אינה תורמת ליצירת המשפחה השלימה. כשהבת בסמינר איננה מבינה מה רוצה טשרניחובסקי, המספר דברי הבלים על כך שקשרו את אפולו ברצועות של תפילין — מי שקרא את הרומן זוכר בוודאי פירוטם של דברים. אבל כבר מראשית יציאתו של עגנון הארוס, ביטול האוטוריטה של האב ועולם ההשכלה משולבים זה בזה.

אולם עגנון מתאר את המציאות המתהווה, כביכול, ללא מגמה. אבל בכוונה מודעת מרמז עגנון פעמים אחדות רמיזות הבאות להמריר את הקורא נגד הסיטואציה הזאת במשפחה היהודית. שכן, האהדה נתונה להירשל ולא לברוך מאיר. הקורא רואה את הירשל כקרוב של נסיבות. הסימפאטיה נתונה למנפרד הרבסט, עם כל השלילה שבו, הסימפאטיה נתונה ב"דמי ימיה" לתרצה בנסינונה להתקשר לעקביא מזל, ולא לאביה. הסימפאטיה נתונה בדמותה של תהילה לתהילה הצדקת, הענוותנית, החכמה, שהיא איננה קשורה קשר מלא למעלה, כי היא עגונה לאותו חתן שרגא, שהתנאים בינה לבינו בוטלו בגלל הליכתו של שרגא לקבל ברכה מאת הרבי. עולם החסידות, הוא כאן רק הרובד העלילתי החיצוני, שעגנון משתמש בו כדי להעמיק במהות הפרובלימאטיקה של התערעור המשפחה בקהילה היהודית בספרותנו.

בדרך שונה לחלוטין הולך י"ל פרץ, ואביא דוגמה אחת אופיינית בלבד. י"ל פרץ מחבר סיפור נורא, שכתב אותו גם בעברית וגם ביידיש, הנקרא "שבת שהושבתה".¹ לפנינו אחד הסיפורים המזע-

7 ראה כל כתבי י. ל. פרץ, דביר תשכ"א, כך רביעי, ספר ראשון, עמ' כח—לו.

אתר דעת - מכללת הרצוג

מוטיב הבית והמשפחה בספרות העברית החדשה

זעים, וכדאי לקרוא אותו, כשבמרכז הסיפור הזה קפדנותה של האם, הדורשת שמירת מצוות מבתה ומחתנה. בקיצור נמרץ — באותו סיפור, זרח הבעל הצעיר אוהב את אשתו, וכשהוא שב מבית הכנסת בליל שבת הוא מעניק לה מנשיקות פיו. אולם האם האלמנה בודקת תמיד אם מבחינת התאריכים הבעל רשאי לנשק לאשתו וכו', ובאותם ימים האסורים בקירבה יש להיזהר, והיא מזהירה את מרים, הבת, שחש ושלום לא תהין להתקרב, שכן היא עלולה להיצלות באשה של גיהנום. ומתוך ה"צאנה וראנה", היא מתארת לה את הגיהנום עד שמרים רועדת. והי היום, ערב שבת, זרח חזר הביתה מבית הכנסת, והיום הזה היה יום כשר וטוב לפי כל ההלכות, אולם האם טעתה פשוט בחשבון. זרח ניגש אל אשתו ונשקה בברכת "גוט שאבס", ו"השוויגער" מתפרצת וקוראת לו: פושע ישראל. מובן שהשבת הזאת כבר הושבתה. מה רוצה פרץ בסיפור הזה? פרץ מעמיד זו כנגד זו את תפיסת ההלכה בצורתה המזוייפת את טהרת המשפחה, שמירת המשפחה, כדי להציע תחתיה אהבה חופשית שבינו לבינה. כאילו המגע החופשי, הליבראלי, של שווה אל שווה, בא לשנות את העיירה היהודית, לשנות את ההווי היהודי.

הפתרון הסופי, ובכוונה אני משתמש בביטוי "פתרון" על כל השלכותיו השליליות, נמצא בספרותנו החדשה ביותר במוטיב הבית והמשפחה בספרות הישראלית הצעירה, כשהמשפחה כבר אינה קיימת. לא נבין את יצירותיהם של עמוס עוז, אורפז ותמוז, אם לא נראה את החוט המוליך מתחילתו. אם עמוס עוז יכול לעצב מציאות חדשה, שבה המסגרת המשפחתית בקיבוץ נהרסת עד כדי כך ברומן "מקום אחר", כשהאב מתאהב בנערה, ואיננו יודע שנערה זו היא בתו, ומגיע לידי מגע מיני ביניהם, הרי שכבר טושטשה דמות האב עד כדי כך, שהוא איננו יודע שהוא אב. המעגל המשפחתי נפרץ עד כדי כך, שביצירות אחרות של אורפז כאילו כיבוש האשה, אשת החבר, הוא בחינת נקמה על חוסר הגשמה עצמית. אפשר להבין את הביטוי האגרסיבי, שהוא תוצאה ישירה של תהליך רציף ועקבי של התמוטטות הבית והמשפחה בספרות העברית החדשה, כיוון שההתמודדות שבין ההומאניזם האירופי המזוייף לבין ההומאניזם החז"לי, הביאה לידי ניפוצ חומותיה של המשפחה היהודית בספרותנו החדשה. אם נבוא לסכם דיון זה — נוכל לעשות זאת בשלוש נקודות עיקר-

אתר דעת - מכללת הרצוג

ד"ר י' פרידלנדר

ריות. נקודה אחת — המוטיב שלפנינו הינו ביטוי לרגש נחיתות עמוק, של סופרי ישראל במאה הי"ט, שביקשו לעכל את תרבות המערב, ללא הבחנה וללא סלקציה, וגרסו פתיחת שערים כללית. רגש נחיתות זה הביא לכך, שערכים חברתיים, שנקלטו בעיירה קליטה מעומעמת, ירשו עד מהרה את מקומם של ערכי המשפחה היהודית. כשהמאבק למען שמירת ערכי המשפחה היהודית בקהילה היה מאבק מר, אולם נסתיים במרבית המקרים — (בספרות) בכישלון.

נקודה שנייה — מאחר שהמשפחה היא תא ראשוני, הרס המשפחה, בספרות העברית החדשה, הינו מידגם להתמוטטות סולם הערכים כולו בספרות העברית החדשה. וכל ערך מן הערכים שנבוא לבדוק את התנועות שחלו בו, את התערערותו, את התפוררותו, לעולם נחזור למוטיב היסודי ולארכי-מוטיב של הבית והמשפחה בספרות זו. והדוגמאות מצויות בשפע.

נקודה שלישית, לסיכום — עם כל ההבדלים, שבין ספרות ההשכחה להקדומה: ויזל, אדם הכהן, לטריס, לבין הספרות הישראלית המתהווה, עם כל הבדלי תקופה, כלומר התחלה, זמן, תפיסת עולם, השקפות חיים, מיוסף השני ב"כתב הסובלנות" שלו, ועד למדינת ישראל בחגיגות לכ"ה שנים לקיומה — מעבר לתנועות, הרגל אנו רואים קו רצוף אחד, שמוביל בספרות העברית החדשה, בראיית מוטיב המשפחה כחוט השני, כברית התיכון החוצה את ספרותנו, ומהווה ציר מפתח במוטיבים אחרים. לאמר: באמצעות ניתוח קפדני — שלא נעשה זאת כאן — של מוטיב הבית והמשפחה אפשר לחשוף את האחדות שבריבוי בספרותנו החדשה, ולהביא לידי עימות של חטיבותיה השונות.

כלל של דבר: אין לעסוק בחטיבה אחת של ספרותנו, מבלי לראותה על רקע חטיבותיה האחרות. כל שנאמר היום נאמר מראש בבחינת "תנא ושייר". ברור שהמידגם שהבאתי הוא מידגם מצומצם, ואידך זיל גמור. אני יוצא מתוך הנחה, שהיצירות האחרות, שלא הזכרתי אותן, תורמות גם הן להשלמת אותה תמונה של הבית והמשפחה, ואם פה ושם יש חריג כלשהו, היוצא מן הכלל לא יצא אלא ללמד על הכלל כולו.